

любими, кроме именительного и винительного. The answer of the student was excellent. Ответ (кого?) студента был отличным. I covered the drawing with a sheet of paper. Я накрыл чертеж (чем?) листом бумаги.

С определением общего падежа никаких проблем не возникает. Самая большая проблема связана с определением притяжательного падежа в устной речи. Англичане практически не употребляют притяжательный падеж во множественном числе в устной речи, ибо на слух эту форму невозможно отличить от формы единственного числа. Для сравнения: the boy's room и the boys room. Разумеется, возможны случаи однозначной интерпретации his mother's voice, the boys heads, но они не определяют общей картины. Она объясняется омонимией форм типа boys, boys, boys. Единственное исключение формы mens, childrens, сохранив-

шие внутреннюю флексию во множественном числе, а в случае children еще и нестандартный внутренний формант. Однако эти два случая стоят за пределами общей модели.

1. И.М.Берман «Грамматика английского языка», М: «Высшая школа», 1994

2. П.И.Старостин «Учебник английского языка», Москва, 1976

3. «A Course of English. First year» под ред. Т.И.Матюшкина-Терке и др., М: «Высшая школа», 1990

4. И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов «Теоретическая грамматика современного английского языка», Москва, 1981

5. Н.А.Бонк, Г.А.Котий, Н.А.Лукьянова «Учебник английского языка», Рыбинск, 1996

Макалада жондомолордун катнашы жана зат атоочтун билдируу жолдору орус жана англистилинде каралат.

The article regards correlation of cases and methods of expressions of grammatical relations of a noun in Russian and English languages.

Қ. К. Молгаждаров

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН КӨМЕКШІ ЕСІМДЕР

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде қолданылған көмекші есімдердің тұлғалары мен мағыналарын қазақ тілімен және кейбір түркі тілдерімен салыстырып, олардың ұқсас-ерекшеліктері көрсетіліп отырылады. Мысалы, қазіргі түркі тілдерінің ішінде оғыз тобына жататын түрік, түркімен тілдерінде өңү сөзі алды (алдында) көмекші есім ретінде жұмсалады: түрік тілінде ... Kâğlda sarili paketi öpüne Koydum ‘... я положил перед собою пакет, завернутый в бумагу’. Түркімен тілінде: Эйваның өңүнде ишине көмүр атылып гойлан семавар эййәм гайнаярды ‘Самовар на угольях, поставленный перед болконом, уже кипит’. Айнаның үч гүн мундан өн кесен дүйпһалысы гөзенегің өңүнде йазылгы йатырды [1, 334; 2, 505; 3, 429]. Ал якут тілінде осы мағынада “иннэ”, чуваш тілінде “уме” тұлғаларында қолданылады. Мысалы: Кач күлем пирен ял умепе Юхма пасарне килекенсем ирте пучлареч (Талвир) – к вечеру перед нашей деревней стали проходить люди, идущие на базар в Большое Батырево” [4, 320]. Якут тілінде: ити кэмнгэ теплоход иннигэр моторкалар көһүннүлэр – ‘В это время перед теплоходом показались моторки’ [5, 411]. Яғни, алды сөзінің қазіргі түркі

тілдерінің бірінде синонимі, бірінде фонемалық нұсқалары қолданылады және өңү сөзі заттың алдығы жағының мағынасында келіп, кейбір түркі тілдерінде көмекшілік қызметте жұмсалады, кейбірінде зат есім ретінде қолданылады. Бұл негіз көне түркі тілінен қаланып, көне ұйғыр, орта ғасырда жалғасып, бүгінгі күнге жетіп отыр.

Сонымен көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінде қолданылған он бір көмекші есім қазақ тілімен тұлғалық және мағыналық жағынан сәйкеседі. Енді оларға қысқаша жеке-жеке тоқталып, сипаттамасын берелік.

Ара: Көне түркі тілінде ара тұлғасында қолданылады. Қазіргі түркі тілдерінің көбінде ара (түркімен, якут, түрік, қ.татар, қ.балқар, қырғыз, ноғай, қ.қалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр, хакас, тува т.б.) тұлғасында, ал өзбек тілінде ара формасында, чуваш тілінде «хуша» түрінде келеді. Мысалы: хамасем хушшинче – между досок; хулапа ял хушшинче – между городом и деревней; тусем хушшинче – между горами [6, 122]. Көне түркі сөздігінде көмекші мағынада «послелог: между (чем-л), среди (чего-л)» деп берілгенмен, Күлтегін ескерткішінен алынған мысалы сәйкес келмейді [7, 50]. Ондағы мағы-

насы үстеу сөз екені анық. М.Қашқарида орта сөзінің мағынасында берілген [8, Іт. 117]. А.Н.Кононов “последологи, управляющие основным ~ винительным падежом” деп, “среди” мағынасында алып, оның өзге де қолданыстарын ескерген [9, 201]. Сонымен ара сөзі көне түркі жазба ескерткіштерінде үстеу және көмекші есім мағыналарында Күлтегін, Тониқұқ, Құтлық қаған, Мойын Чор, Тариат, Ырық бітік және Енисей майда ескерткіштерінде кездеседі. Мысалы: Үзе көк теңірі асра йағыз йер қылынтукда екін ара кісі оғлы қылынмыс (КТҮ.1) – Үсте көк тәңірі, аста (төменде) кара жер қылынғанда екеуінің арасында кісі баласы жаралған. Тониқұқ ескерткішіндегі дұрыс аударылмаған. Яғни, руникамен жазылған түпнұсқада, транскрипциясында беріледі, бірақ аударған кезде тұлғасы да мағынасы да сақталмаған. Сонымен бірге ара сөзінен кейінгі сөзді Н.Базылхан мен Қ.Сартқожаұлы iDU - уды деп берсе, С.Малов iDB - бады деп оқиды [10, 153; 11, 219; 12, 115]. Сөйлемді толығымен берсек былай: Тардуш шад ара уды йайдымыз (йандымыз) (ТҚ.41) – Тардуш шады екеуіміз (екеу ара) басқарып талкандадық – деп Қ.Сартқожа аударса, Н.Базылхан сөйлем соңындағы етістікті «йандымыз» деп беріп, “Тардуш шад арасы ұдайы (ұтыспен созыла) жеңдіміз” түрінде аударады. Ал С.Малов “Тардуш шад ара бады йайдымыз – Тардушский шад принял участие в сражении” деп, араласу сөзінің мағынасында береді. Мұндай аударма Ғ.Айдаровтың еңбегінде де орын алған. Кейде тіпті түпнұсқалар да әртүрлі болып келетіні бар. Бұл тек ара сөзіне ғана айтылған пікір емес, жалпы мәселе. Сонымен ара сөзі көбіне екін деген сан есім сөзімен тіркесіп келеді де көмекшілік қызметте болады. Мысалы: Өтүкен тегресі ел екін ара олурмыс (МЧ.2) – Өтүкен төңірегіндегі ел екеуінің арасында отырмыз. Бу табғачда йырайа бег оғуз ара йеті ерен болмыс (ҚК.5) – Бұл табғашта солтүстіктегі бек, оғыз арасынан жеті ерен болған. Келір ертіміз екін ара бег йағы болмыс (ҚК.Оа 2) – Келер едік, екеуінің арасында бек жау болған. Өтүкен елі екін ара Орхон үгүзде (ТТ.18) – Өтүкен елі Орхон өзені екеуінің арасында. Сол сияқты ерім, қамуш сөздерімен тіркесіп келеді: Ерім ара қуты (ХТ.4.1) – Ерлерім арасы құтты. Еснеген барс мен қамуш ара басым (ЫБ.10) – Есінеген барыспын, басым қамыс арасында. Бір сөйлемде ғана бусанч сөзімен тіркеседі. Мысалы: Ер бушушлығ теңірі булытлығ болты. Ара күн тоғмыш бусанч ара мені келміш тір (ЫБ.52) – Ер

(мұңлы) босаңлы, аспан бұлтты болды, (бұлт) арасынан күн шыққан; қайғы арасынан (қуаныш) мейірім келген дер. Майда Енисей ескерткіштерінде де кездеседі: Кіші арасы есід Қара сеңір елчиг (КБ.24) – Кісілердің арасында естіртіндер Қара сеңгир елші. Ердемін үкүм ел арада Кара канка барыпан (УБ.30) – Ел арасынан жәрдем үшін Қара ханға барып. Будун ара болмышын үчүн (Ч.15) – Халық арасында болғаным үшін. Мысалдардан байқағанымыздай көне мәтінде көбіне ара тұлғасында екін сөзімен тіркеседі және арасы, арада тұлғаларында келіп, будун, ел, қамуш, оғуз, ерім, бусанч сөздерімен тіркес құраған. Бұл дәуірде де ілік септігінде ашық және жасырын түрде зат есімдермен тіркесіп келеді. Зерттеу материалдары негізінде жиырмадан астам (20) қолданылған.

Башы: Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде баш тұлғасында қолданылып, Күлтегін, Тониқұқ, Мойын Чор, Тариат, Білге қаған және Ырық бітікте кездеседі. Қазіргі чұлым т. пашы, хакас т. пазы, алтай т. бажы, якут т. қазақ т. басы, чуваш т. пучы, өзбек т. боши, қырғыз, түрік, түркімен, гагауыз, ұйғыр, карачай-балқар, татар, башқұрт, құмық тілдерінде башы түрінде келеді. Қазіргі түркі тілдерінің бәрінде көне түркі тілінен келе жатқан көмекші есім мағынасы жалғасын тауып, басқа да мағыналары қалыптасқан. Оған қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілгендері дәлел бола алады [13, 110]. Э.Севортянның сөздігінде түркі тілдеріндегі бірнеше мағыналары көрсетіліп, бас сөзінің этимологиясына қатысты моңғол (бас, басу – бросать, придавить), корей (маза – бить, разбивать), тұңғыс-манчжур (басала ~ басалла – пинать, лягать) тілдеріндегі етістік мағыналарымен де салыстырылады [14, 74]. М.Қашқарида бас сөзінің негізгі мағынасы ғана беріледі [8, ШТ.211]. Көне түркі сөздігінде баш сөзінің тоғыз мағынасы қамтылып, көмекші есім қызметіне Ырық бітіктен мысал алынған [7, 86]. Орхон-Енисей ескерткіштерінің ішінде, әсіресе, Мойын Чор, Тариат, Білге қаған, Күлтегінде жиі ұшырасады. Мысалы: Шып башыңа тегі черіг еттім (МЧ.15) – Шып басына дейін шерік еттім. Кейре башы үч біркүде қан сүсі бірле қатылдым (МЧ.8,18) – Кейре басында Үш-Біркүде хан әскерімен кездестім. Ыдық башыда сүңүстім (БҚ.25) – Ыдық басында соғыстым. Үчінч Чуш башында сүңүшдім (БҚ.30) – Үшінші Чуш басында соғыстым. Шөңүз башынта – Шөңгүз басында. Ыдық башы – ұлық басында (ТТ.2). Күлтегінде алты рет қолданылған: Тамағ ыдук башыда сүңшдіміз (КТҮ.41)—Тамағ ыдық басында соғыстық. Йүз артуқ оқун урты йезек

башына бір тегүрмеді (Ктү.33) – жүзден артық оқ атты дулығалы басына бір оқ тигізбеді. Төртінч Чуш башынта сүңшдіміз (Ктү.46) – Төртінші Чуш басында соғыстық. Өңрекі ер йоғару тегүрүп ыбар башы асдымыз (ТҚ.26) – алдыңғы ерлер (сарбаздар) жоғары өрлеп, Ыбар басынан астық. Ырық бітікте бір жерде ғана ұшырасты: бу ырк башынта аз емгекі бар (ЫБ.57) – бұл ырық басында аздаған қиындығы болды. Сол сияқты титул атауында келеді: йүз башы, мың башы, буйрық башы т.б. болып жиі қолданылған. Сонымен бірге кейбір мәтіннің сөздері өшіріліп қалуына байланысты, Торғақ башы (ТТ.11) – торғақ басына, Тез басынта (ТТ. 1) – Тез басында тәрізді болып келеді. Бір Тариат ескерткішінде жиырмаға (20) жуық қолданылса, жалпы орхон-енисей ескерткіштері бойынша қырық шақты болады. Сонымен көне түркі тіліндегі башы сөзі жалқы және жалпы зат есімдермен тіркесіп, көмекші есім қызметінде көріне алады.

Орту: Көне түркі жазба ескерткіштерінде орту сөзі белсенділік танытпайды. Бұл сөз қазіргі хакас т. ортызы, тува т. ортузу, тофа т. ортусу, ойрат т., алтай т. ортозы, қырғыз т. ортосу, қарақалпақ, қазақ, ноғай, құмық, түрік, түркімен тілдерінде ортасы, башқұрт, татар т. уртасы, өзбек т. уртасы, чуваш т. вара тұлғаларында қолданылып жүр. Сонымен бірге көнемен салыстырғанда мағына жағынан да кеңейіп, қолданылуы жиіленген. Қалай дегенмен де көне түркі дәуіріндегі “орту” тұлғалы сөз, қазіргі тіліміздегі көп мағыналы “ортасы” сөзінің негізгі бастауы болып табылады. Қазіргі тілімізде, әсіресе сөзжасамдық жағынан біршама дамыған. Мысалы, орта бойлы, орта білім, орта мектеп, орта ғасыр, орта жол, орта бойлы т.б. Көне түркі тілінде мұндай сөзжасамдық қолданыстары көрінбеді. Көне түркі сөздігінде орту және отра тұлғалары көрсетілген және “послелог” деп алынған [7, 371-374]. Сонымен Орхон-Енисей ескерткіштерінде орту тұлғалы сөз Күлтегін, Тариат, Ырық бітікте ғана ұшырасты. Мысалы: Ілгерү күн тоғсыққа бергерү күн ортусыңа ру, қурыға ру күн батсықыңа йырға ру түн ортусыңа ру анта ічрекі будун қоп маңа көрүр (КТк.2) – Ілгері күн шығысқа, берірек күн ортасына қарай, кері қарай күн батысқа, артқа қарай түн ортасына қарай соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды (қарады). Сол сияқты Улу йылқа Өтүкен ортусыңда сүңүз бодуны ыдық баш қанынта йайладым [ТТ.2] – Ұлу жылы Өтүкен ортасында, Сүңүз халқының Ыдық бас ханында жайладым. Бұл ескерткіште Өтүкен сөзімен екі

рет қана тіркеседі. Ырық бітікте де күн және түн сөздерімен келеді. Мысалы: Теглүк кулун еркек йонда еміг тілейүр күн орту йүтүрүк түн орту қанта негүде болғай ол тер (ЫБ.24) – Соқыр құлын еркек жылқыны емгісі келіп, күн ортасынан түн ортасына дейін қаншама рет әуреленер дер. Жалпы Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде орту сөзі жеті рет кездесіп, Өтүкен, күн, түн тәрізді зат есім сөздермен ғана тіркес құрап, мезгілдік, мекендік мағыналарда көмекшілік қызмет атқарған.

Өңү: Көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тіліндегі өң сөзі алды (перед) сөзінің мағынасында жүрген. Жалпы алды тұлғасындағы көмекші есім кездеспеді. Тілімізде өң сөзінің синонимдері түсі, жүзі, беті, алды, әлпеті тәрізді болып келеді. Аздаған дыбыстық варианттарда қазіргі түрік, түркімен, қ.татар, якут т.б. тілдерінде қолданылады. Бірақ, өң сөзінің алды мағынасында келуі қазіргі түркі тілдерінің барлығында емес. А.Кононов: “өңре (< өң перед + -ра – афф. дательного-направительного п.) в ТРП используется крайне редко: служит для обозначение временных, пространственных отношений (до, раньше, прежде): ебі он күн өңре үркүп бармыш (МЧ.31) – Его семейство за десеть дней (до вторжения вражеского войска) в страхе покинуло (родные места)» деп үстеулік қызметін түсіндіреді [9, 204]. Бұл жерде «он күн бұрын» мағынасындағы өңре сөзі септеулік шылау. В.Кондратьевтің еңбегінен Манихей жазба ескерткішінде «өң» сөзінің алды көмекші есім мағынасында болатындығын білеміз және алды сөзінің мағынасында “үск” тұлғасының болатындығын сөз етеді. Мысалы: Тэгин ол ач барс үскинтэ суна йатты: “Принц, растянувшись, лег перед той голодной тигрицей” [15, 130]. Автордың бұл негізі көне түркі руникалық жазба ескерткіштеріне қатысты емес. Өйткені, ондай форма кездеспеді. Көне түркі сөздігінде өң сөзінің “1. перед. 2. восток. 3. начало. 4. грудь. 5. лицевая сторона. 6. верх. 7. пустыня. 8. в функций послелога: впереди, перед.” деген сегіз мағынасы жинақталған [7, 534]. Сол сияқты чуваш тіліндегі «ум» сөзімен, монғол тіліндегі “өміне, емүне” тұлғаларымен және ең-өң формасымен де үйлестірілген. ҚТС-інде өң сөзінің бірнеше мағынасын бергенімен, көмекші есім мағынасына мысал-дәлел келтірілмеген [13, 655]. Түркімен сөздігінде: “өң 1. перед. передняя часть чего-либо; // передний: жайың өңи ‘фасад дома’; өң тарап – передняя сторона чего-либо; 2. раньше, прежде, вначале, сперва, давно; 3. начало; 4. таганың өңүне гечмек –

пройти к доске: мекдебиң өңүне гүл экмек – посадить розы перед школой“ т.б. және алнын тұлғалы сөздің “алнына гечип отурмак” деп жұмсалатындығына түсініктеме мен дәлелдемелері берілген [16, 43-504]. Яғни, қазіргі кейбір түркі тілдерінде алды (перед, впереди) сөзімен синоним ретінде қатарласа қолданылса, енді бірінде тек қана алды сөзі ғана жүреді. Алтай дәуірінен туыстасатын монғол тілінде өң тұлғасы “оң, жайлы, жылы; өң, түр түс; нәрсенің үсті, беті, өң беті тысы” және «өмнө – перед, впереди» мағыналарында болады [17, 388; 18, 157].

Орхон жазбаларында өңре сөзі Тониқұқ, Мойын Чор, Құтлық қаған, Тариат, Ырық бітікте кездеседі. Жалпы жазба ескерткіштеріндегі кеңістік атаулары, мәселен: тоғсық (шығыс) – алды, ілгері, өңре сөздерінің мағынасында болса, батсық (теріскей, батыс) – артқы, қурығару, кісре, кедін, кед сөздерінің орнына жүреді немесе қатар қолданылады (КТк. 2,4; ТҚ.10, 11, 14, 17; ТТ. 3; ҚҚ. 2 т.б.). Сонымен бірге мекен үстеу мағынасында болады. Мысалы: өзлүк ат өң йерде (ЫБ.17) – өзінің аты алдыңғы жерде. Өзімін өңре быңа башы ыты кейреде өңдін йантачы (МЧ.6) – өзімді алдына мың басы жіберді. Кейреде алдынан қайттым. Өтүкен кузы кедін учы Тез башы өңдені кунчуй күн ай ... қағанғы ебгерү учы алтын йыш кедін учы көгмен ілгерү учы үкүлті (ТТ.5) – Өтүкен құзынан кейінгі ұшы Тез басы алдынан ханшайым күн ай... Соңғы сөйлем өшіріліп қалуына байланысты тиянақсыз болғанмен, көмекші есім қызметте тұрғаны байқалады. Яғни, Тез басшының алдынан ханшайым сұлу (шықты) деген мағынада болу керек. Әрине, кейбір сөйлемдер осылай аяқсыз қалатындықтан толық талдау мүмкіншілігі жоқ. Сонымен Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде өңре сөзі, алды, ілкі, бұрын, ерте мағынасында және тоғсық (шығыс) сөзінің алдында келіп алдыңғы жақты, мекенді білдіретін үстеу, септеулік шылау қызметінде болады және көмекші есім қызметінде көріне бастаған. Ал оның көмекші есім мағынасында жұмсалуды көне ұйғыр, манихей жазбаларында активтенген.

Үзе: Көне түркі мәтінінде көмекші есімдердің ішінен ең белсендісі үзе формасы болып табылады. Ескерткіштердің ішінде сөздері көп өшірілген Күлі Чорда кездеспеді. Қалған ескерткіштердің барлығында әртүрлі мағынада қолданылған. Қазіргі түркі тілдерінде оның тұлғасы мынадай болып келеді: қазақ т. үсті; қарақалпақ т. юсти; ноғай, алтай, ұйғыр т. үсти; татар т. өсте; башқұрт т. өшкө; қарайым, құмық,

түркімен, азербайжан, түрік, хакас, тува, тофа, ойрат, қырғыз тілдерінде үстү; якут т. үрүт; өзбек т. усти; чуваш т. чуне. Бірақ, үсті тұлғалы сөздің мағынасы барлық түркі тілдерінде бірдей емес, себебі жоғарғы жоқтың мағынасында үсті сөзінің төбесі, жоғары, басы тәрізді синонимдері бар. Сондықтан олар жекелеген түркі тілдерінде әртүрлі қолданылады. Сонымен үзе тұлғасында көне түркі руника жазба ескерткіштерінде 40-қа жуық кездеседі. Алайда, ҚТС-інде берілгендей дәрежеде көріне алмайды [13, 874]. Ал ҚТС-інде көрсетілген мағыналары толық сәйкеседі [7, 628]. Мысалы: Ол төрүде үзе ечим қаған олурты (КТү.16) – ол төрдің үстіне ағам қаған отырды. Өзім тардуш будун үзе шад ертім (КТү.17) – өзім Тардуш халқы үстіне шад едім. Йабыз йаблақ будунта үзе олуртым (КТү.28) – Жаман нашар халықтың үстіне отырдым. Мұнда төрүде, будунта жатыс септік тұлғада болғанымен, мағына жағынан келгенде ілік септігінің орнына жүре береді. Тониқұқта ілік септігі жасырын түрде келген зат есімдермен тіркеседі: Тоғуз оғуз будун үзе қаған олурты (ТҚ.9) – Тоғыз оғыз халқы үстіне қаған отырды. Алтын йыш үзе қабысмалым теміс (ТҚ.20) – Алтын қойнауының үстінде қабысалық (бірігелік) – деді. Ат үзе бінтүре қарығ сөкдім (ТҚ.28) – ат үстіне тұрып қарды аршыдым. Осы сияқты Мойын Чорда оғуз үзе (МЧ.3) – Оғыз үстіне және Ырық бітікте: өргүн үзе (1) – тақ үстіне; арт үзе (6) – асу үстінде; тағ үзе, йыш үзе (17) – тау үстіне, қойнау үстіне; бедіз тізе үзе (60) – әдемі тізе үстінде, тоғрақ үзе (64) – теректің үстіне болып біршама қолданылған. Сонымен бірге қазіргі тіліміздегі «жер жүзі» мағынасындағы тұрақты тіркесте көрінеді. Мысалы: қамуғ үзе (ЫБ. 53, 26) – жер жүзіне, жер бетіне (билік еттім). Көне мәтіндегі үстеу мағынасы «асра» сөзі сияқты болып келеді. Мысалы: Үзе көк теңрі асра йағыз йер қылынтукда екін ара кісі оғлы қылынмыс (КТү-1) – Үсте көк тәңірі, астында қара жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы, жаралған. Үзе туман турды асра тоз турды (ЫБ.15) – Көкте тұман тұрды, (төменде) астында шаң тұрды. Сонымен Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі үзе сөзі үстеу және көмекші есім мағыналарында келеді.

Ічі: Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі іч тұлғасы, қазіргі түркі тілдерінде әртүрлі дыбыстық нұсқаларда және бірнеше мағыналарда қалыптасып қолданылған. Мысалы: қазақ т. іші, қарақалпақ, құмық, өзбек, ұйғыр, түрік, түркімен, гагауыз, алтай, қарайым, қырғыз тілдерінде ичи, татар т. эче, башқұрт т. эсе, чуваш т. аше,

азербайжан т. ичрэ, якут т. исе, хакас т. істі тәрзіді болып келеді. Көне түркі тілінде ічре сөзі белсенді емес, бар-жоғы он шақты кездеседі. Ічре үстеу мағынасында болатындығы жайлы пікірлер жеткілікті. КТС-інде “іч” сөзін “после-лог” деп береді. Мысалы: Бен өлтүм түргіш ел ічинте “я умер внутри тюргешского государства (Е.37). Талуй ічинте йоқадты “они погибли в океане (КР 53). Өтрү тегін балық ічине кірті – затем принц вошел в город (КБ.4) т.б. [7, 201]. Мұнда бірінші сөйлем дұрыс аударылмаған. Бұл жерде Түргеш елінде өлгені жайлы айтылған. Яғни, «внутри» сөзінің орнына «в» предлогын қойса, мағына сәйкеседі. Бұл сөйлемді В.Кондратьев дұрыс берген [15, 129]. Сонымен Ырық бітік, Күлтегін, Мойын Чор мәтіндерінде көмекшілік қызметте болады. Мысалы: Қанлығы сүсі абқа үнміш сағыр ічре елік киік кірміш (ЫБ-63) – Ханның әскері аңға шыққан, қора ішіне елік-киіктер кірген. Керекү ічине тегі ол түгүнүкі не тег... (ЫБ-18) – Кереге ішіне дейін нендей түтін ол. Қырқыз қаны көгмен ічинте (МЧ.23) – Қырғыз ханы Көгмен ішінде. Анта ічрекі будун коп маңа көрүр (КТк.2) – Соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды. Жалпы басқа сөйлемдерде де ічре, ічрекі және қос сөз тұлғаларында келіп, негізгі мағыналарында көріне алады. Мысалы: ічін ташын адынчыг бедіз уртуртым (КТк.12) – іші-сыртын айрықша өрнектеттім. Сонымен көмекші есім мағынасында Көгмен, ел, балық, анта, керекү, сағыр сөздерімен тіркесіп келеді.

Сонымен Орхон-Енисей жазба мәтіндерде *ара, алтын, башы, қоды, орту, үзе, ічі, учы, тегіре, өңі, тушы* тұлғалы көмекші есімдер қолданылған. Олардың барлығын бір мақаланың көлемінде алып қарау мақсат етілмейді. Қалғанын кейінгі мақалада беретін боламыз және көне, орта, қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалық нұсқаларының статистикалық сәйкестіктерін де көрсетеміз. Жалпы көне түркі тіліндегі көмекші есімдерді білдіретін мағынасына қарай үш кеңістік бағытта жинақтап беруге болады:

- көлденең бағыттағы кеңістік қатынасты білдіретін көмекші есімдер: қоды, учы, тегіре.

- тік бағыттағы кеңістік қатынасты білдіретін көмекші есімдер: башы, өңү, үзе, алты.

- көлемдік кеңістік қатынасты білдіретін көмекші есімдер: ара, орту, ічі, тушы.

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во АН СССР. М.-Л., 1956. -384 с.
2. TÜRKMEN DILINIŇ GRAMMATIKASY. Morfologiýa. M.Söýegowuý umumu redaksiýasy bilen. А.: “Pux”, 2000. -608 сах.
3. Грамматика туркменского языка. Фонетика и морфология. Ашхабад: Ылым, 1970. -503с.
4. Оразов М. Көмекші сөздер. I кітап. Ташкент: Наурыз, 1997. -175 б.
5. Грамматика современного якутского литературного языка. М.: Изд-во Наука, 1982. -496 с.
6. Резюков Н.А. Очерки сравнительной грамматики русского и чувашского языков. Чебоксары, 1954. -200 с.
7. Древнетюркский словарь. Л.: Наука. АН СССР, иностр. языкознания. 1969. -676 с.
8. Егеубай А.Қ. М.Қашқари Диуани лұғат-ит түрк. - Алматы: Хант, 1997-1998. I-III том.
9. Кононов А. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л.: Наука, 1980. -225 с.
10. Қаржаубай С. Орхон мұралары. I кітап. Астана: Күлтегін баспасы, 2003. -392 б.
11. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары. Мәдени мұра мелекеттік бағдарламасы “Шығыстану” секциясы. II том. Алматы, 2005. -322 б.
12. Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каган. Тоньюкук. Семей, 2001. -256 с.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -968 б.
14. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Изд-во Наука, 1978. -350 с.; 1974. -767 с.
15. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.-190с.
16. Туркменско-русский словарь. М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1968. -852 с.
17. Базылхан Б. Моңғолша-қазақша сөздік. Улаанбаатар-Өлгий, 1987. -885 б.
18. Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. М.: Изд-во АН ССР, 1951. -158 с.

* * *

В статье рассматриваются служебные имена древнетюркского и современного тюркского языков.

* * *

Official names of old and modern the Turkish languages are discussed in the article.